

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.235>

УДК 338.1:339.9(477)

JEL: N 140, N 440

*Гордіца К.А., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
e-mail: karol67@ukr.net*

СТРУКТУРНІ РЕФОРМИ В АГРОВИРОБНИЦТВІ І ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ПРОДОВОЛЬСТВОМ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД 1950–1960-х років

Стаття присвячена виявленню особливостей взаємовпливу та взаємообумовленості змін у господарській структурі України та її участі у міжнародних економічних відносинах на різних етапах історичного розвитку. Метою дослідження є історико-економічне узагальнення досвіду структурних перетворень у вітчизняному сільському господарстві 1950–1960-х років у контексті зовнішньої торгівлі продовольством.

Виявлено, що політична необхідність відновлення експорту хліба після Другої світової війни стала важливою причиною початку реформування радянського сільського господарства, що перебувало у кризовому стані. Визначено основні напрями реформ, такі як збільшення державних інвестицій у розвиток аграрної галузі, зниження податків на виробників, підвищення державних закупівельних цін на агропродукцію, розширення посівних площ шляхом освоєння цілих земель, різке збільшення виробництва кукурудзи, випереджальний розвиток тваринництва.

Встановлено, що зменшення адміністративного тиску на виробників, збільшення їхньої матеріальної заінтересованості та покращення технічного забезпечення підприємств зумовило тимчасове економічне пожвавлення в аграрному секторі. Доведено, що згортання цієї політики через нестачу внутрішніх джерел фінансування і переважання екстенсивних форм господарювання призвело до гальмування розвитку сільського господарства, наростання у ньому кризових явищ і формування залежності від імпорту продовольства. Розроблено пропозиції щодо можливих на-

прямів використання елементів здобутого історичного досвіду в сучасній економічній і аграрній політиці України.

Ключові слова: господарська структура, структурні зміни, реформування сільського господарства, зовнішня торгівля, експорт та імпорт продовольства.

Gorditsa K.

STRUCTURAL REFORMS IN AGRICULTURAL PRODUCTION AND FOREIGN TRADE IN FOOD: UKRAINIAN EXPERIENCE OF THE 1950–1960's

The article is devoted to the problem of revealing peculiarities of mutual influence and interdependence of changes in the economic structure of Ukraine and its participation in international economic relations at different stages of historical development. The purpose of the study is to summarize the historical and economic generalization of the experience of structural transformation in domestic agriculture from 1950 to 1960 in the context of foreign trade in food.

It was revealed that the political need to resume bread exports after World War II was an important reason for the beginning of the reform of Soviet crisis-hit agriculture. The main directions of reforms are identified, such as the increase of public investments in the development of agrarian industry, reduction of taxes on producers, increase in state procurement prices for agricultural products, expansion of the acreage through the development of virgin lands, sharp increase in corn output, and advanced development of animal husbandry.

It was found that the reduction of administrative pressure on producers, their increased material incentives and improvement of technical support of the enterprises caused a temporary economic recovery in the agrarian sector. It is proved that the curtailment of this policy due to the lack of domestic sources of financing and the predominance of extensive forms of management led to a slowdown in the development of agriculture, an increase in its crisis phenomena and the formation of dependence on food imports. Proposals are made on possible directions of using elements of historical experience gained in contemporary economic policy of Ukraine.

Keywords: economic structure, structural changes, agricultural reform, foreign trade, export and import of food.

Постановка проблеми. Україна сьогодні стоїть на порозі масштабних структурних зрушень в аграрному секторі національ-

ної економіки. Відкриття ринкового обігу землі є одним з першочергових заходів державної структурної політики, спрямованої на завершення трансформації існуючих малоефективних інститутів економіки перехідного типу в інститути, що відповідають вимогам сучасної ринкової економіки. Зрозуміло, що це неминуче приведе до значних змін у структурі земельної власності, кількості та розмірах агропідприємств, внутрішньогалузевих та міжгалузевих пропорціях виробництва, механізмах державного регулювання економічного середовища тощо. В цих умовах об'єктом особливої уваги держави має бути не лише підвищення продуктивності сільського господарства, а й збереження та повноцінна реалізація його експортного потенціалу як важливої складової інтеграції України до світового економічного простору.

Для більш успішного вирішення поставлених завдань було б корисно під час розроблення регуляторної стратегії держави в галузі сільського господарства враховувати як позитивний, так і негативний досвід структурних реформ, що проводились у вітчизняному агросекторі в умовах післявоєнного відродження господарства і мали на меті подібні цілі. Зокрема, йдеться про пошук відповіді на запитання: які помилки і прорахунки в аграрній політиці радянського уряду 1950–1960-х років призвели до формування стійкої залежності СРСР від імпорту хліба і яким чином можна запобігти прояву аналогічних ризиків у ході сучасних структурних перетворень в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історико-економічній літературі останніх років окреслена тематика не набула належного розгляду. З більш ранніх досліджень варто згадати статтю В. Небрат, присвячену аналізу теоретичних підвалин господарських реформ 1950–1960-х років [1], цикл статей С. Кульчицького, в одній з яких висвітлюються основні аспекти аграрних перетворень в Україні в контексті «хрущовської відлиги» [2], працю Б. Орловського, де розглянуто заходи державної аграрної політики зазначеного періоду з точки зору їхньої ефективності [3]. Проте зовнішньоекономічні аспекти структурних змін у сільському господарстві залишилися загалом поза увагою цих авторів, а зарубіжними дослідниками, зазвичай, розглядалися фрагментарно [4; 5].

З огляду на зазначене, **метою публікації** є історико-економічне узагальнення досвіду структурних реформ, які проводились у вітчизняному сільському господарстві 1950–1960-х

років, у контексті зовнішньоекономічних відносин, насамперед експорту та імпорту продовольства, та визначення можливих напрямів використання елементів цього досвіду у державній структурній політиці України.

Виклад основного змісту та результатів дослідження. Сільське господарство традиційно і небезпідставно вважається однією з пріоритетних галузей української економіки, що значною мірою зумовлено сприятливими для землеробства природно-кліматичними умовами. Однак історія свідчить, що родючі чорноземи, які при належному догляді й використанні дозволяють не лише прогодувати господаря, але й мати неабиякий зиск від продажу надлишків сільськогосподарської продукції, час від часу перетворювалися з благословення цієї землі на прокляття народу, який на ній живе.

За умов перманентної відсутності в Україні політичного й економічного суверенітету, а надто й самої національної держави, результатами праці українських селян зазвичай розпоряджалися правлячі еліти держав, до складу яких були включені українські землі. Це було головною інституційною передумовою хижацької експлуатації цих земель і народу, що їх обробляв, і одним з головних засобів цієї експлуатації був продаж українського хліба за кордон. У різні часи цей захід переслідував різні цілі: у першій половині XVIII ст. він задовольняв споживчі амбіції та марнотратство польської шляхти, наприкінці XIX ст. слугував засобом поповнення золотого запасу державної казни Російської імперії, у 30-і роки XX ст. використовувався як основне джерело фінансування прискореної індустріалізації СРСР. Проте для українських селян форсований масштабний експорт зерна завжди мав однакові результати – виснаження виробничих, людських і природних ресурсів сільського господарства, неврожаї, голод і, як наслідок, соціальні протести, що зрештою призвели, відповідно, до кривавої Хмельниччини і Руїни, жорстоко придушеної селянської революції 1905 р. і страшних сталінських репресій 1930-х років.

У перші роки після закінчення Другої світової війни сільське господарство Української РСР відроджувалося спочатку дещо швидше, ніж промисловість, яка була майже повністю зруйнована або вивезена у східні регіони Радянського Союзу. Вже у 1946 р. розміри посівних площ агрокультур в УРСР досягли 81,2% довоєнного рівня [6, с. 128]. І, незважаючи на низький технологічний рівень і брак кваліфікованих кадрів, саме сільське господарство

знов стало основним донором економічного розвитку в цілому і відбудови промисловості зокрема. Хоча 1946–1947 рр. були вкрай важкими для селян, оскільки через сильну посуху 1946 р. та завищені норми хлібозаготівель наступної весни відчувалася гостра нестача насіння, а населення страждало від голоду, саме в цей час уряд Й. Сталіна, переслідуючи зовнішньополітичні цілі, відновлює продаж хліба за кордон. У 1946 р. за межі країни було вивезено 1,7 млн т зернових на 125,7 млн крб, і в наступні роки експорт хліба щороку зростає: у 1952 р. було продано 4,5 млн т на 416,6 млн крб [7, с. 88–89].

Також у післявоєнні роки відновлюється експорт деяких інших видів продовольства, зокрема цукру-рафінаду та рослинної олії; однак їхня частка у вартісній структурі експорту СРСР упродовж десятиліття (1950–1960 рр.) не перевищувала 1%. Зерно було провідною статтею радянського експорту – 21,4% у 1946 р. і 12,1% в 1950 р. у вартісному вираженні, а після смерті Сталіна цей показник упродовж 1950-х років підтримувався на рівні 8,3–8,4% від загальної вартості всього експорту СРСР [7, с. 74–75]. Проте у 1953 р. фізичний обсяг продажу хліба знизився порівняно з попереднім роком на третину, до 3,1 млн т на 272,7 млн крб [7, с. 89], що стало важливою ознакою виснаження сільського господарства. Значною мірою для того, щоб не зменшувати експорт зерна, насамперед до європейських країн «соціалістичного табору», післясталінське керівництво СРСР на чолі з Г. Маленковим та М. Хрущовим розробило низку реформаторських заходів, спрямованих на підвищення продуктивності агровиробництва.

Необхідність таких заходів була продиктована не тільки зменшенням експорту зерна, але й набагато нижчими, ніж у промисловості, показниками післявоєнного розвитку сільського господарства. Зокрема, середня врожайність зернових культур в УРСР у 1950 р. не досягла довоєнного рівня і становила 82,3% порівняно з 1940 р., а валове виробництво зерна було на рівні 77,5% [8, с. 239, 243]. Не набагато кращим було становище у тваринництві: загальне поголів'я великої рогатої худоби зросло за той самий період лише на 1,7%, виробництво м'яса й сала становило 106,1%, від рівня 1940 р., молока – 95,6%, яєць – 107,8% [8, с. 240, 242]. При цьому характерно, що навіть цей невеликий приріст забезпечували в основному особисті селянські господарства; частка колективних агропідприємств у загальному

виробництві м'яса й сала становила 20,2%, молока – 17,9%, яєць – 9,8% [8, с. 243].

Критична ситуація в сільському господарстві Української РСР, як і загалом в СРСР, була зумовлена насамперед продовженням довоєнної екстрактивної політики держави по відношенню до цієї галузі. Вона полягала у централізованому перерозподілі ресурсів і спрямуванні їх основної частини, у першу чергу, на потреби розвитку важкої індустрії, на базі якої потім здійснювалося технічне переозброєння всіх інших галузей. Як наслідок, загальний обсяг промислового виробництва в республіці зріс у 1950–1953 рр. на 50%, а сільськогосподарського – лише на 2%, та й цей приріст був забезпечений за рахунок збільшення виробництва продукції тваринництва, у той час як обсяг валової продукції землеробства зменшився на 1% [8, с. 345].

Проявом екстрактивної політики держави у сільському господарстві на рівні підприємств була система державних заготівель сільськогосподарської продукції, що мала по суті характер данини. У системі централізованого директивного планування й примусового перерозподілу ресурсів вона й не могла бути іншою, але норми обов'язкових поставок були невиправдано завищеними, а державні заготівельні ціни були настільки низькими, що не покривали собівартості виробництва в колгоспах і радгоспах майже по всіх видах продуктів [9, с. 133]. У поєднанні з прогресивною системою оподаткування, відповідно до якої найефективніші господарства платили більше, це практично знищувало будь-яку мотивацію до праці й ефективного господарювання.

Нарешті, екстрактивна політика проявлялась у ставленні держави до окремого селянина, становище якого мало відрізнялося від становища кріпака. Не маючи паспортів, селяни не могли без дозволу керівництва змінити професію та місце проживання, отримати вищу освіту тощо. Матеріальна зацікавленість до роботи в колгоспах була дуже низькою: працювати доводилося за трудовні, які оплачувались наприкінці року, здебільшого натурою, а рівень оплати праці був мізерним. Так, у 1940 р. середня видача зерна колгоспникам в СРСР складала 1,6 кг за трудовень, а у 1950 – 1,4 кг [10, с. 27]. Особисті підсобні господарства селян обкладалися високими податками, платити доводилося за кожне дерево, кущ, корову чи курку, незалежно від їхньої продуктивності, що призводило іноді до винищення садів і вирізання худоби.

Новий курс державної політики, проголошений у серпні 1953 р. Верховною Радою СРСР і затверджений на вересневому пленумі ЦК КПРС, був спрямований на піднесення технічного рівня і продуктивності агропромисловості, збільшення самостійності колгоспів і радгоспів та підвищення добробуту селян. Упродовж наступних 12 років, з 1953 по 1964 р., було проведено 11 спеціальних нарад і пленумів ЦК з питань сільського господарства, на яких було ухвалено цілу низку заходів, що послідовно впроваджувались у життя і зумовили значні структурні зміни в аграрному секторі економіки. Проте, ці зміни далеко не завжди характеризувались як позитивні і мали неоднозначні наслідки.

Першочерговим завданням стало зобов'язання держави збільшити рівень капіталовкладень у сільське господарство. За роки п'ятої п'ятирічки (1951–1955 рр.) середньорічний обсяг державних інвестицій у сільськогосподарські об'єкти виробничого призначення Української РСР зріс порівняно з четвертою п'ятирічкою (1946–1950 рр.) майже у 2,5 рази – з 187 до 461 млн крб, а у шостій п'ятирічці (1956–1960 рр.) – сягнув 899 млн крб, тобто збільшився у 4,8 рази [11, с. 213]. Це дозволило істотно зміцнити матеріально-технічну базу галузі. Зокрема, кількість тракторів у машинно-тракторних станціях (МТС) республіки упродовж 1951–1958 рр. зросла на 46%, зернозбиральних комбайнів – майже удвічі [8, с. 350]. Значні кошти вкладались у подальшу електрифікацію сільськогосподарського виробництва, механізацію виробничих процесів, розвиток соціальної інфраструктури села.

З метою збільшення матеріальної заінтересованості виробників були у 1,5–5,5 разів підвищені державні заготівельні та закупівельні ціни на сільгосппродукцію; водночас суттєво зменшилась частка обов'язкових поставок виробленої продукції державі, плани хлібозаготівлі наблизилися до реальних. Вже восени 1953 р. з колгоспів списали всю заборгованість перед державою за обов'язкові поставки продуктів тваринництва протягом попередніх років. Було запроваджено тверде оподаткування, залежно від площі землі. Розширювалася самостійність колгоспів у плануванні виробництва і розподілі доходів, зокрема вони отримали право самостійно визначати розміри посівних площ, кількість худоби тощо, формування фонду оплати праці здійснювалося вже не за залишковим принципом, а на плановій основі [3, с. 69–70].

Певне послаблення адміністративного тиску відчули також рядові колгоспники. Зокрема, було дозволено збільшити розміри присадибних ділянок у 5 разів, суттєво знижено податки на особисті підсобні господарства та норми обов'язкових поставок продукції з них. В 1953 р. було звільнено від оподаткування плодів дерева, які вирощували на присадибних ділянках, з 1954 р. скасовано податок на корів і свиней, що перебували у власності селян, а з 1958 р. припинялась обов'язкова здача продукції з особистого підсобного господарства. Для кращого стимулювання колгоспників до праці було дозволено щомісячні виплати грошового авансу на трудові у розмірі 25% коштів, що надходили в колгосп від реалізації худоби і продукції тваринництва, та 50% коштів, авансованих колгоспам за державними закупівлями та обов'язковими поставками сільськогосподарської продукції. За період з 1951 по 1958 рр. середній розмір грошової видачі на трудові збільшився утричі, видачі зерна – на 35% [8, с. 366].

Систематичне впровадження зазначених заходів у колгоспну систему, попри всю їх половинчастість і подекуди непослідовність, дало певні позитивні результати. Друга половина 1950-х років стала періодом помітного економічного зростання в сільському господарстві, яке вперше після проведення колективізації стало рентабельним. Середньорічні темпи сільськогосподарського виробництва в СРСР упродовж 1954–1959 рр. досягли 7% [12, с. 37]. Валове виробництво сільськогосподарської продукції в УРСР у 1960 р. перевищило рівень 1955 р. в 1,2 рази, а рівень 1950 р. – в 1,6 рази [13, с. 22]. Випереджальними темпами зростав колгоспний добробут: доходи українських колгоспів (сільськогосподарських артілей) за 1950–1959 рр. збільшились у 5,5 разів, з 6183 до 33705 млн крб, а їхні неподільні фонди за той самий період зросли у 6,2 рази – з 6986 до 43568 млн крб (з урахуванням переоцінки худоби) [12, с. 66, 72–73]. Значно збільшився рівень доходів колгоспників: у 1959 р. порівняно з 1950 він зріс на 186% [12, с. 480].

Поряд із тим слід враховувати, що вагомий внесок у зростання показників аграрного виробництва СРСР, насамперед продукції землеробства, у другій половині 1950-х років дали перші роки освоєння великих масивів цілинних земель у Сибіру, на Алтаї та в Казахстані. Шлях поступової інтенсифікації сільського господарства, розроблений і втілюваний у життя урядом Г. Маленкова, не міг дати різкого стрибка продуктивності сільгоспви-

робництва у межах напівфеодальної колгоспно-радгоспної системи. Між тим партійне керівництво СРСР на чолі з М. Хрущовим вимагало радикального розв'язання продовольчої проблеми. Не будучи готовим до поступового перегляду суспільних відносин і не знайшовши у своєму арсеналі інших важелів, крім адміністративних, воно вдалося до розробки цільових «надпрограм» розвитку аграрного сектора.

У межах першої з цих «надпрограм» упродовж 1954–1956 рр. було введено в господарський обіг 35,9 млн га цілини, що збільшило загальну посівну площу СРСР з 157,2 млн га у 1953 р. до 196,3 млн га у 1959 р. [12, с. 223, 224]. Завдяки цьому середньорічний валовий збір зерна в основних районах освоєння цілинних і перелогових земель зріс з 22,4 млн т у 1949–1953 рр. до 44,9 млн т у 1954–1958 рр., тобто удвічі; відповідно в цілому по СРСР середньорічний валовий збір зерна за ті самі роки зріс з 80,9 до 113,2 млн т, або в 1,4 рази [12, с. 226]. Однак дуже швидко стало зрозумілим, що продовження цієї політики є безперспективним.

Собівартість зерна, виробленого на цілинних землях, була вищою, ніж у традиційних землеробських регіонах; зібраний урожай часто псувався, оскільки цілинним господарствам не вистачало зернохосовищ, елеваторів, була відсутня переробка зерна, ускладнений його вивіз через відсутність доріг; бракувало ремонтної бази для техніки, житла для кваліфікованих кадрів тощо. До того ще додалися екологічні проблеми: через недотримання травопільної сівозміни та фактичну заборону використання пару дуже швидко виснажувались освоєні ґрунти, через вітрову ерозію значну їх частину довелося перевести під пасовища; мінеральних добрив не вистачало, на попередньо осушених ділянках виникали солончаки, піщані бурі й суховії знищували посіви [14, с. 37].

Крім того, що освоєння цілини не дало бажаних результатів, воно мало свою ціну для народного господарства, яка у довгостроковому періоді виявилась дуже високою. Споживаючи ліву частку державних інвестицій у сільське господарство, цілинна програма фактично вичерпувала людські та матеріальні ресурси традиційних землеробських регіонів європейської частини СРСР, тим самим уповільнюючи їх розвиток. Зокрема, саме через пріоритетне спрямування техніки та кваліфікованих кадрів у цілинні господарства прийшов у повний занепад нечорноземний центр країни. На виконання цілинної «надпрограми» Українська РСР у

1954–1955 рр. направила до Казахстану понад 93 тис. механізаторів, будівельників, інженерів, техніків та інших спеціалістів сільського господарства; українськими кадрами було укомплектовано 54 радгоспи. На постійну роботу у казахстанські степи було направлено більш як 50% випускників українських сільськогосподарських, ветеринарних і зоотехнічних інститутів, технікумів і училищ. На початок 1960 р. для підприємств Казахстану було виділено понад 20 тис. комбайнів, 2 тис. жниварок, 2 тис. автомашин та інша техніка [8, с. 388].

Проте головним недоліком «цілинного проекту» був його екстенсивний характер: збільшення виробництва сільськогосподарської продукції досягалося не за рахунок інтенсивного використання техніки, передових технологій, підвищення врожайності зернових та технічних культур у землеробстві, а лише за рахунок збільшення посівних площ. Так, середня врожайність сільськогосподарських культур в СРСР упродовж 1956–1965 рр. практично не змінилася, залишаючись на рівні 10,1–10,2 ц/га [15, с. 26]. Навіть на українських чорноземах врожайність зернових за перше п'ятиріччя цілинної «штурмівщини» не тільки не зросла, а навіть зменшилась з 15,9 до 15,8 ц/га, і лише у 1965 р. піднялась до 19,2 ц/га [16, с. 158]. Не дивно, що основні показники розвитку агропромисловості «просіли» вже у найближчі роки: у порівнянні з 1960 р. валова продукція землеробства в УРСР становила у 1961 р. – 110%, у 1962 р. – 108%, у 1963 р. – 96%; в цілому по СРСР вона була ще нижчою: у 1961 та 1962 р. – 102%, у 1963 р. – 93% [15, с. 39].

Зниженню темпів економічного зростання в аграрному секторі значною мірою сприяла друга «надпрограма» М. Хрущова, що стартувала у 1955 р. і полягала у кардинальній зміні структури зернових за рахунок максимального розширення посівів кукурудзи. За прямими розпорядженнями партійного керівництва «царицю полів» примусово висівали в колгоспах і радгоспах по всій країні, навіть у північних регіонах. Посівні площі під кукурудзою в СРСР у 1959 р. зросли порівняно з 1953 р. у 6,4 рази, з 3,5 до 22,4 млн га; в Українській РСР за той самий період – у 4,4 рази, з 1,8 до 7,7 млн га [12, с. 156]. Проте врожайність цієї культури у природно-кліматичних умовах більшості регіонів Східно-європейської рівнини виявилась набагато нижчою від потенціальної; зокрема на українських землях вона становила 15,2 ц/га у 1950 р., 20,4 ц/га у 1955 р. і 18,1 ц/га у 1960 р. [13, с. 212–213].

Тому більшу частину врожаю кукурудзи використовували не на зерно, а на закладання силосу та на зелений корм для худоби.

Відповідно до цієї політики у структурі посівних площ в УРСР відбулися суттєві зміни: послідовно знижувалася частка зернового клину, упродовж шостої п'ятирічки вона скоротилася з 65,9% до 40,9%, у тому числі посівна площа озимої пшениці скоротилася більш як удвічі – з 25,7% до 11,0%; натомість частка кормових культур зросла з 16,8% до 40,0% [8, с. 357]. Як наслідок, виробництво кукурудзи на силос і зелений корм з 1955 по 1960 рік зросло з 24,1 млн т до 114,1 тис. т, або у 4,7 рази; водночас валовий збір зернових зменшився приблизно на третину – з 32,5 млн т до 21,8 млн т, у тому числі збір озимої пшениці знизився у 2,2 рази (з 14,5 до 6,5 млн т), озимого жита – у 2,0 рази (з 2,8 до 1,4 млн т) [16, с. 160].

Розширення посівів кормових культур, насамперед кукурудзи, мало стати вирішальним внеском у зміцнення кормової бази тваринництва як важливої складової виконання третьої «надпрограми» М. Хрущова. Навесні 1957 р. він поставив перед працівниками аграрної галузі абсолютно нереальне завдання – у найближчі три роки «наздогнати й перегнати Америку» за виробництвом м'яса, масла і молока на душу населення. Відповідно, виконання цього завдання потребувало кардинального вирішення кормової проблеми. Однак надмірне захоплення закладанням силосу супроводжувалось не лише скороченням виробництва зернових та зернофуражних культур (ячменю, вівса, вики та викових сумішей), але й зменшенням посівів багаторічних трав і майже повної ліквідації парового поля. Через порівняно невисоку врожайність силосної кукурудзи її загальна маса не перекиривала загального недобору перетравного протеїну, що негативно позначилося на поживній якості кормів [17, с. 294–295].

Між тим у розвитку тваринництва, так само як і в землеробстві, переважали екстенсивні чинники, перш за все зростання поголів'я тварин. Зокрема, в Українській РСР кількість рогатої худоби у 1961 р. збільшилась порівняно з 1956 р. у 1,4 рази, від 12,4 до 17,6 млн голів; поголів'я свиней зросло у 1,6 рази, від 11,7 до 18,2 млн голів [16, с. 169]. Це дозволило уряду збільшити експорт продукції тваринництва: якщо упродовж 1951–1955 рр. за кордон вивозилося в середньому на рік 29,7 тис. т м'яса і м'ясопродуктів на суму 13,8 млн крб, то упродовж 1956–1960 рр.

цей показник зріс у 2,7 рази – до рівня 80,0 тис. т на суму 35,8 млн крб [7, с. 88–91].

Проте форсування розвитку тваринницьких господарств без належного розвитку кормової бази не могло забезпечити надвисоких планових показників випуску продукції; часто траплялося, що заради їх виконання господарники забивали все поголів'я худоби, ширилися масштаби приписок, звичайною справою ставала фальсифікація відповідних статистичних даних. Результат цієї політики був передбачуваним: темпи зростання валової продукції тваринництва залишалися помірними, нестійкими, маючи тенденцію до зниження. Так, в УРСР у 1961 р. порівняно з 1960 р. цей показник становив 106%, у 1962 р. – 108% (тобто приріст склав вже не 6%, а лише 2%), а вже з наступного року відбулося його різке падіння: у 1963 р. – до 93%, у 1964 – до 91% [15, с. 40].

Виконанню «м'ясо-молочної» програми, серед іншого, суттєво зашкодило відновлення державної політики обмеження особистого підсобного господарства, яке, всупереч партійному курсу на подальше усупільнення агровиробництва, все ще залишалося важливим виробником сільськогосподарської продукції. Так, у 1958 р. частка особистих підсобних господарств населення у виробництві м'яса й сала становила 55%, молока – 49,5%, яєць – 85,9% [17, с. 301]. Одна з причин такого стану справ була в тому, що рівень оплати праці у колгоспах залишався дуже низьким: у 1960 р. в УРСР на людину-день у середньому було видано грошей і продуктів на загальну суму 1,19 крб [13, с. 591]. Тому значна частина селян отримувала основну частку доходу від виробництва і продажу на ринку надлишків продукції своїх присадибних господарств, що ніяк не вписувалось у систему адміністративно-бюрократичного регулювання.

Наступ на «приватників», які, на погляд партійного керівництва, надто багато часу витрачали на працю в особистому підсобному господарстві, розпочався відразу ж після зняття Г. Маленкова з посади голови уряду СРСР у 1955 р.: того ж року вийшло розпорядження зменшити удвічі площі присадибних ділянок, наступного року було знов стягнуто податки за худобу, яку тримали міські мешканці. Через те, що худобу почали відгодовувати дешевим випеченим хлібом, на який держава шляхом дотацій підтримувала мінімальні споживчі ціни, у 1958 р. було заборонено утримання худоби в особистій власності громадян, що проживають у містах і робочих селищах, а з 1959 р. цю заборону було

поширено на колгоспників. Державним органам було доручено за 2–3 роки скупити в колгоспників худобу, що призвело до забою мільйонів голів худоби як колишніми власниками, так і колгоспами, які не мали кормів і умов для утримування різко збільшеного поголів'я [5, с. 218].

Повною мірою результати цієї політики проявились у неврожайний 1963 рік, коли валовий збір зернових культур скоротився порівняно з попереднім роком більш як на 23%: в УРСР – з 28,7 до 21,9 млн т, а в цілому по СРСР – з 140,2 до 107,5 млн т [18, с. 296]. Нестача фуражу стала «спусковим гачком» масового забою худоби наприкінці 1963 р.: на 1 січня 1964 р. поголів'я свиней в УРСР скоротилося порівняно з минулорічним рівнем на 43% (з 21,6 до 12,3 млн гол.), в цілому по СРСР – на 42% (з 70,0 до 40,9 млн гол.) [18, с. 357]. Як наслідок, знищення майже 30 млн голів худоби у 1963 р. призвело до різкого падіння виробництва м'яса в наступному році: по УРСР – на 24% (з 2,4 до 1,8 млн т), по СРСР – на 19% (з 10,2 до 8,3 млн т) [18, с. 362]. При цьому експорт м'яса і м'ясопродуктів знизився за рік у 3 рази – від 183,0 тис. т на 89,7 млн крб у 1963 р. до 60,9 тис. т на 27,5 млн крб у 1964 р.; експорт коров'ячого масла за той самий рік зменшився у 2,6 рази – від 65,0 тис. т на 50,4 млн крб до 25,3 тис. т на 19,7 млн крб [7, с. 88–91].

Значних змін зазнала й державна політика щодо умов виробничої діяльності колгоспів. На продовження аграрної політики матеріального заохочення агропідприємств, розпочатої у 1953 р., державі не вистачало внутрішніх джерел фінансування. З політичних і соціальних мотивів радянський уряд не наважився підняти роздрібні ціни, перекинувши на них майже трикратне збільшення заготівельної дотації, отримуваної колгоспами упродовж 1953–1957 рр., проте цей тягар виявився надважким для бюджету. Тож у 1958 р. були запроваджені єдині диференційовані за зонами закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, які були загалом значно нижчими від попередніх і мали низку суттєвих недоліків. Зокрема, вони не забезпечували рентабельності виробництва цілої низки продуктів і не відбивали фактичних змін у собівартості, що значно зросла у зв'язку з великими витратами колгоспів на використання і обслуговування техніки, придбаної в ході реорганізації МТС [17, с. 307].

Унаслідок реалізації заходів з ліквідації у 1958 р. МТС і створення замість них РТС (ремонтно-технічних станцій), які відтоді

постачали колгоспам техніку, запчастини, нафтопродукти, отрутохімікати, добрива та займалися ремонтом, суттєво погіршилося фінансове становище більшості сільгоспвиробників. Колгоспи у примусовому порядку повинні були за один рік викупити в МТС за завищеними цінами всю техніку, що здебільшого вже застаріла й була зношена. Від початку реорганізації МТС до 1 липня 1959 р. колгоспами було куплено близько 610 тис. тракторів, 247 тис. зернових комбайнів і багато іншої техніки. Її загальна вартість за цінами купівлі складала 21,7 млрд крб, з них нової техніки – на 4,5 млрд крб, старої – на 17,2 млрд крб [19, с. 506]. Тим самим держава за рік фактично повернула собі кошти, вкладені в розвиток села за всі попередні роки, що призвело до різкого зниження доходів як колгоспів, так і колгоспників, яким стали менше платити за трудовень.

Машинно-тракторний парк колишніх МТС передали колгоспам, сподіваючись на більш ефективне його використання. Однак відсутність у колгоспах гаражів, ремонтної бази, фахівців-техніків негативно позначилася на використанні й збереженні техніки. Особливо важким тягарем це лягло на небагаті колгоспи, які, за невеликим винятком, раптово стали збитковими. Для вирішення цієї проблеми знову задіяли адміністративні методи, що полягали насамперед у подальшому укрупненні раніше вже укрупнених колгоспів, через що їх кількість в УРСР за 10 років скоротилась удвічі – з 19,3 тис. у 1950 р. до 9,6 тис. у 1960 р. [20, с. 316–317]. Водночас з метою прискорення процесу «переростання колгоспно-кооперативної власності у загальнонародну», що не мав під собою ніякого реального підґрунтя, окрім ідеологічного, відбувалося масове перетворення колгоспів на радгоспи, а колгоспників – на найманих працівників.

Усі ці заходи не дали і не могли дати позитивних результатів. Фінансовий стан господарств погіршувався, вони відчували постійну нестачу електроенергії, хімічних добрив, насіння цінних культур. Всупереч очікуванням партійного керівництва, кваліфіковані кадри механізаторів не прагнули працювати у збиткових колгоспах, а намагалися влаштуватися в райцентрі або їхали в місто. Унаслідок непродуманого укрупнення виникали громіздкі й мало керовані колгоспи-гіганти, поряд із тим у багатьох малих селах, що отримали статус «неперспективних», часто не було електроенергії, радіофікації, поштового зв'язку тощо. В таких умовах закономірно посилилась тенденція відтоку сільського на-

селення до міст: зокрема, частка мешканців міста у загальній чисельності населення Української РСР з 1959 по 1965 рр. збільшилася з 46 до 51% [18, с. 10–11]. Це означало, що дедалі менша кількість селян-виробників агропродукції мала забезпечувати продовольством дедалі більшу кількість міського населення, позбавленого можливості вести особисте підсобне господарство.

Фактично непродумана структурна політика М. Хрущова в сільському господарстві звела нанівець усі започатковані урядом Г. Маленкова позитивні зрушення. Якщо здійснені на першому етапі реформ заходи, такі як додаткові капіталовкладення в технічне оснащення галузі, розширення прав колгоспів, матеріальне заохочення працівників села та ін., дозволили за 1953–1958 рр. збільшити обсяг валової продукції сільського господарства на 50% [19, с. 350], то від 1959 р. відбувався неухильний спад темпів його розвитку: темпи приросту становили в середньому 2% на рік, і в 1962 р. обсяг валової продукції становив лише 107% від 1958 р., а в 1963 р. знизився до 99% [18, с. 246]. Це стало законним наслідком переважаючих екстенсивних форм господарювання і гонитви за кількісними показниками, посилення адміністративного тиску на колгоспи та підриву їхньої матеріально-технічної бази, наступом на особисте підсобне господарство і небажанням враховувати місцеві потреби, кліматичні умови та виробничі можливості.

Аграрна криза початку 1960-х років погіршила продовольчу ситуацію в країні: у магазинах і на ринках поменшало продуктів, з'явилися великі черги, хліб почали виготовляти з домішкою кукурудзяного борошна. У червні 1962 р. держава змушена була піти на підвищення роздрібних цін на м'ясо-молочні продукти на 30%, що викликало масове невдоволення й навіть відкриті акції протесту населення. Між тим, за підписаними раніше угодами, СРСР був зобов'язаний продовжувати експорт зерна, що з 1957 р. на тлі перших успіхів реформ подвоївся і становив у середньому 6,5–7 млн т на рік [7, с. 90–91]. Тож у неврожайному 1963 р. уряд СРСР закупив у США і Канаді великі партії хліба, що значною мірою пішли на реекспорт.

Відтоді країна потрапила у хронічну залежність від імпорту зерна: якщо упродовж 1958–1962 рр. його закупки за кордоном становили в середньому близько 400 тис. т на рік, то у 1963 р. було закуплено 3,1 млн т на 194,8 млн крб, тобто у 7,7 разів більше, а в наступні три роки цей обсяг подвоївся і становив у серед-

ньому близько 6,7 млн т щорічно, або у 16,7 разів більше, ніж у попередні роки [7, с. 112–113]. При цьому експорт зерна з СРСР зменшився удвічі, повернувшись до рівня середини 1950-х років, і становив у 1964–1966 рр. у середньому 3,8 млн т на рік [7, с. 90–91]. Сільське господарство країни було настільки виснаженим, що власного виробництва хліба не вистачало не лише на повноцінний експорт, але й на задоволення внутрішніх потреб. Ця тенденція зберігалась і в наступні десятиліття.

Висновки. Історичний досвід структурних перетворень у сільському господарстві 1950–1960 рр. становить не лише науковий інтерес. Він дозволяє здобути певні уроки реформування цієї важливої галузі економіки, що можуть бути корисними в умовах сучасної України, навіть зважаючи на те, що вони суттєво відрізняються від умов розглянутого періоду.

По-перше, головною причиною занепаду радянського сільського господарства була, безумовно, економічна несвобода виробників, відсутність можливості розпоряджатися землею як головним виробничим ресурсом і вільного підприємницького вибору щодо видів, обсягів і потенційних споживачів виробленої продукції. На відміну від традиційних стимулів господарської діяльності, таких як задоволення потреб та отримання прибутку, така мотивація як виконання плану державних заготівель не могла стати і не стала дієвим стимулом до ефективного господарювання. І хоча сьогодні економічний вибір сільгоспвиробника не визначається примусово-податковими вимогами держави, він доволі суттєво обмежується іншими чинниками, зокрема неповним правом земельної власності, невивідними умовами кредитування, зовнішньоекономічними квотами на виробництво і продаж певних видів агропродукції, високим рівнем трансакційних витрат тощо. Тож усунення або принаймні зменшення цих бар'єрів має бути найважливішим напрямом державної структурної політики в сільському господарстві.

По-друге, негативний досвід розробки і впровадження екстенсивних за своїм характером «надпрограм» економічного розвитку як у рослинництві, так і у тваринництві, переконливо показав їхню економічну неспроможність, позаяк вони здатні забезпечити високі показники зростання виробництва лише у короткостроковому періоді; натомість у довгостроковій перспективі вони призводять до зниження ефективності виробництва, наростання структурних диспропорцій та виснаження природних і людських

ресурсів. Особливо небезпечним є надмірне захоплення окремими «вигідними» монокультурами і нехтування правилами раціонального землекористування, що несе пряму загрозу зниження родючості ґрунтів та інших екологічних проблем. У сучасних умовах подібні ризики також існують, оскільки поширене в Україні господарювання на умовах оренди землі, та за участі іноземного капіталу, має схильність до хижацької експлуатації земельних угідь. І прямим обов'язком держави є запобігання проявам такої деструктивної підприємницької поведінки шляхом забезпечення суворого екологічного контролю за дотриманням сівозмін, використанням хімічних добрив та засобів захисту рослин, можливими шкідливими викидами, утилізацією відходів виробництва, вирубуванням захисних лісосмуг, порушенням режиму меліорації тощо.

По-третє, політика радянської держави щодо надмірного укрупнення колгоспів і утискання особистих підсобних господарств значною мірою зумовила наростання кризових явищ в агросекторі та продовольчому забезпеченні населення, що виявило величезну небезпеку недооцінки економічної ролі дрібних товаровиробників. І сьогодні слід пам'ятати, що розвиток великих агропідприємств сприяє реалізації експортного потенціалу сільського господарства, тоді як малі й середні фермерські господарства, а також особисті селянські господарства забезпечують наповнення внутрішнього ринку сільгосппродукції і виступають гарантом продовольчої безпеки країни. Тому необхідною складовою структурної політики держави в цій галузі є всебічна підтримка українського фермерства. Одним із її напрямів повинно стати сприяння техніко-технологічному забезпеченню фермерів, що може здійснюватися, серед іншого, шляхом організації спеціалізованих державних або кооперативних пунктів прокату і ремонту сільськогосподарських машин та обладнання, на зразок колишніх МТС, ліквідація яких свого часу завдала радянським аграріям великої шкоди.

1. Небрат В.В. Теоретичне обґрунтування українськими науковцями господарських реформ 1950–1960-х років. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2013. Вип. 46. С. 172–193.
2. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964). *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 120–129.

3. Орловський Б.М. Перетворення в аграрному секторі економіки України в 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2002. Вип. 33–34. С. 68–75.
4. Гайдар Е.Т. Гибель империи: уроки для современной России. Москва: РОССПЭН, 2006. 440 с.
5. Валовой Д.В. Экономика абсурдов и парадоксов. Москва: Политиздат, 1991. 438 с.
6. Народне господарство Української РСР в 1960 році: Стат. щорічник. Київ: Держстатвидав, 1961. 556 с.
7. Внешняя торговля СССР 1918-1966 г.: Стат. сборник. Москва: Международные отношения, 1967. 242 с.
8. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4 кн. Т. 3. Кн. 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938-1960 рр.). Київ: Наукова думка, 1985. 464 с.
9. Емельянов А.М. Методологические проблемы накопления и рентабельности в колхозах. Москва: Экономика, 1965. 312 с.
10. Попов В.П. Государственный резерв хлеба в СССР и социальная политика. *Социологические исследования*. 1998. № 5. С. 24–33.
11. Народне господарство Української РСР в 1982 році: Стат. щорічник. Київ: Техніка, 1983. 384 с.
12. Сельское хозяйство СССР: Стат. сборник. Москва: Госстатиздат, 1960. 666 с.
13. Сільське господарство Української РСР: Стат. збірник. Київ: Статистика, 1969. 688 с.
14. Русинов И.В. Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х гг.: опыт и уроки. *Вопросы истории*. 1998. № 9. С. 35–50.
15. Сельское хозяйство СССР: Стат. сборник. Москва: Статистика, 1971. 712 с.
16. Народне господарство Української РСР у 1980 році: Стат. щорічник. Київ: Техніка, 1981. 384 с.
17. Розвиток народного господарства Української РСР (1917-1967): у 2 т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1967. 500 с.
18. Народное хозяйство СССР в 1964 году: Стат. ежегодник. Москва: Статистика, 1965. 888 с.
19. Народное хозяйство СССР в 1958 году: Стат. сборник. Москва: Госстатиздат, 1959. 960 с.
20. Народне господарство Української РСР у 1962 році: Стат. щорічник. Київ: Держстатвидав, 1963. 676 с.

References

1. Nebrat, V.V. (2013). Theoretical substantiation of the Ukrainian scientists of economic reforms of the 1950s-1960s. *Istoriia narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of the national economy and economic thought of Ukraine*, 46, 172-193 [in Ukrainian].
2. Kulchytskyi, S.V. (1998). Attempts at reform (1956-1964). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 120-129 [in Ukrainian].
3. Orlovskiy, B.M. (2002). Transformation in the agrarian sector of the economy of Ukraine in the 50's - early 60's of XX century. *Istoriia narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of the national economy and economic thought of Ukraine*, 33-34, 68-75 [in Ukrainian].
4. Gaydar, E.T. (2006). The death of an empire: lessons for modern Russia. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
5. Valovoy, D.V. (1991). The economy of absurdities and paradoxes. Moscow: Politizdat [in Russian].
6. National Economy of the Ukrainian SSR in 1960: Stat. yearbook. (1961). Kyiv: State Statistics Committee [in Ukrainian].
7. Foreign trade of the USSR 1918-1966: Stat. compilation. (1967). Moscow: International Relations [in Russian].
8. History of the national economy of the Ukrainian SSR: in 3 volumes, 4 books. (1985). Vol. 3. 1. Construction of the economy of advanced socialism (1938-1960). Kiev: Scientific Opinion [in Ukrainian].
9. Yemel'yanov, A.M. (1965). Methodological problems of accumulation and profitability on collective farms. Moscow: Economics [in Russian].
10. Popov, V.P. (1998). State reserve of bread in the USSR and social policy. *Sotsiologicheskyye issledovaniya – Case studies*, 5, 24-33 [in Russian].
11. National Economy of the Ukrainian SSR in 1982: Stat. yearbook. (1983). Kiev: Technology [in Ukrainian].
12. Agriculture of the USSR: Stat. compilation. (1960). Moscow: Gosstatizdat [in Russian].
13. Agriculture of the Ukrainian SSR: Stat. collection. (1969). Kiev: Statistics [in Ukrainian].
14. Rusinov, I.V. (1998). The agrarian policy of the CPSU in the 50s - the first half of the 60s: experience and lessons. *Voprosy istorii – History issues*, 9, 35-50 [in Russian].

15. Agriculture of the USSR: Stat. compilation. (1971). Moscow: Statistics [in Russian].
16. National Economy of the Ukrainian SSR in 1980: Stat. yearbook. (1981). Kiev: Technology [in Ukrainian].
17. Development of the national economy of the Ukrainian SSR (1917-1967): in 2 volumes (1967). Vol. 2. Kiev: Scientific Thought [in Ukrainian].
18. The national economy of the USSR in 1964: Stat. Yearbook. (1965). Moscow: Statistics [in Russian].
19. The national economy of the USSR in 1958: Stat. compilation. (1959). Moscow: Gosstatizdat [in Russian].
20. National Economy of the Ukrainian SSR in 1962: Stat. yearbook. (1963). Kyiv: State Statistics Committee [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12 листопада 2019 р.